

STEĆCI U DUBROVAČKOJ RIJECI I BRGATU

JOSIP LUČIĆ

Poznato je da su na širem području bivše Dubrovačke Republike nađeni srednjovjekovni nadgrobni spomenici zvani stećci. Oni su registrirani, a neki i naučno obrađeni. Nalaze se u onim krajevima koje je Republika naknadno stekla u toku 14. i 15. stoljeća: Pelješac,¹⁾ Primorje²⁾ i Konavle.³⁾

Postojanje stećaka u tim područjima nije iznenađujuće. Ti krajevi prije priključenja Republici bili su pod vlašću susjednih slavenskih vladara. Ston je, kao što je poznato, došao pod vlast Republike 1333, Primorje od Zatona do Stona 1399, Konavle 1419, odnosno 1427, pa je razumljivo da će nekropole i nadgrobni spomenici na teritorijalnoj periferiji Republike biti pod stanovitim utjecajem bosansko-hercegovačke sredine. Manje je međutim poznato da su postojali i danas postoje stećci u neposrednoj okolini Dubrovnika na području dubrovačke Astoreje, najstarijeg dubrovačkog teritorija, koji je obuhvaćao Župu, Šumet, Rijeku, Zaton, Gruž i okolicu grada.

M. Kusijanović upozorio je 1929. da na Vrijesnom Brdu u Rijeci dubrovačkoj »nalaze se četiri ploče bogumilskih grobova... Narod ih zove žudioskim grebima, jer su bez križa, ali to nijesu žudioski grobovi nego bogumilski, koji se nalaze blizu negdašnjeg naselja (torine).⁴⁾

1) Objekte na terenu fotografirala je prof. Milica Lučić, a fotografije se nalaze u Konzervatorskom zavodu za Dalmaciju u Splitu. Prof. Stefi Bruer iz Dubrovnika pomogao mi je u terenskom radu. Zahvaljujem im se na pomoći.
N. Zv. Bjelovučić, Povijest poluotoka Rata (Pelješca), Split 1921, str. 73—76.

2) A. Benac, Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća, Anali 2 Hist. inst. JAZU Dubrovnik, 1953, str. 59—85.

3) L. Zore, Bosanski grobovi (Spomenik na Brotnjicama u Konavlima), Program... državnog gimnazija u Dubrovniku za šk. god. 1880—1881, Dubrovnik, 1881, 1—20. Š. Bešlagić, Stećci u Brotnjicama, Anali Historijskog instituta JAZU VIII—IX, Dubrovnik 1960-61, str. 65—84.

4) M. Kusijanović, »Žudioski grebi« u Rijeci Dubrovačkoj, »Dubrovnik« 10, 1929, 353.

Objelodanjujući »Dnevnik Iva M. Matijaševića« M. Deanović skrenuo je pažnju da se autor »osvrće i na stečke«, velike kamene ploče s bareljefima, koje je vidio na Brgatu u Župi dubrovačkoj.⁵⁾

Naučna ekipa Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku obišla je ljeti 1952. područje Župe dubrovačke. Tom prigodom pronađeni su steći u Platu i Cavtatu, o kojima ovdje piše Cvito Fisković.⁶⁾

Pored tih općenitih vijesti o postojanju stećaka u Astoreji mogu iznijeti da sam prikupljajući građu za historijsku topografiju dubrovačke Astoreje pronašao još neke stečke dosad nepoznate u Šumetu. Svrha će mi biti da prikažem stečke u Rijeci dubrovačkoj, Šumetu i Brgatu.

Vrijesno brdo u Rijeci dubrovačkoj. Najbolji je pristup iz sela Prijedora na desnoj obali Rijeke. Odatle vodi staza do šume. Pri kraju šume prema jugozapadu pokraj kamene ograde koja dijeli šumu od prostranog pustog ravnog platoa, smjestila se 4 stečka. Grube su izrade bez ikakvog ukrasa, goli kamen: 2 sanduka i 2 ploče. Dvije ploče su razbijene. Očito je da je netko iskapao grobove. Zemljište gdje se nalaze, obraslo je šikarom. Teško im je pristupiti jer to zahtijeva raskrčavanje. Pokraj njih pruža se mala visoravan s koje se širi pogled na dolinu Šumeta, izvor i tok Rijeke dubrovačke.

1. Stećak-sanduk. Dimenzije 175×70×55 cm. Nema znakova. Leži u smjeru I—Z.

2. Stećak-sanduk. Dimenzije 183×81×40 cm. Nema ukrasa. Jedino s gornje strane ima neku četvrtastu udubinu koja je mogla nastati i kasnije. Najveći je po obujmu na nekropoli. Položaj JZ—SI.

3. Stećak-ploča. Slomljen skoro na polovici. Dimenzije zajedno sa slomljenim dijelom 116×48×34 cm. Položaj S—J. Nije in situ.

4. Stećak-ploča. Dimenzije 219×70×28 cm. Najdulji je na nekropoli. Slomljen je otprilike na četvrtini dužine. Smjer I—Z.

(Klasifikaciju stećaka na ploče, sanduke i sarkofage odredio sam prema klasifikaciji A. Benca. U sanduke ubraja stečke visine do 40 cm pa dalje.⁷⁾ Ja sam međutim ubrojio u sanduke i one ploče koje su nekoliko centimetara niže od 40 (redovito oko 38 cm) prema dojmu stećenom na licu mjesta).

Mihajlova crkva. Položaj je iznad sela Čajkovice u Šumetu neposredno ispod Crvenijeh stijena. Uspon je najblaži iz Komolca u Rijeci dubrovačkoj. Treba proći negdašnjim selom Slokrusi, popeti se u selo Čajkovicu, produžiti zatim do kuće Jere Petkovića pok. Antuna, običi je sa sjevera pa nekih 300—500 m zračne linije prema sj—ist. dolazi se do baštine Rada Đurašića, a na lokalitet

⁵⁾ M. Deanović, Dnevnik Iva M. Matijaševića, Analj JAZU 1, 1952, 283.

⁶⁾ A. Marinović, Naučno istraživanje dubrovačke Župe, Histor. Zbornik V, 1—2, 184. Vidi Fiskovićev članak u ovom broju.

⁷⁾ A. Benac, Radimlja (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine I), Sarajevo 1950, 28.

Mihajlova crkva. Crkvi nema više tragova temelja. Sve je obraslo u šikaru, ali nailazi se i na klesano obrađeno kamenje i ploče što bi moglo pripadati toj negdašnjoj crkvi. Inače kad seljaci dublje kopaju, odnosno trape oko tog područja nailaze na ljudske kosti. To upućuje da je tamo negda davno postojalo groblje. Na zgodnom mjestu — vidikovcu nalaze se četiri stećka. Po obliku su 3 sanduka i 1 visoki sanduk, koji narod zove »oltar«. Tri sanduka su smještene jedan pokraj drugog, dok je »oltar« malo udaljen na drugom docu pokraj međe. Stećci su bez ikakvog ukrasa i bez lovnih scena, kola, prikaza ljudskog lika, životinja, mača ili štita. Dotjeraniji su i bolje obrade nego oni na Vrijesnom brdu.

5. Stećak-visoki sanduk. Leži prevrnut, malo osamljen. Djeluje više kao kocka nego kao sanduk. Dimenzije su mu $165 \times 115 \times 94$ cm. Ne može mu se tačno odrediti položajni smjer.

6. Stećak-sanduk. Malo je utonuo u zemlju. Dimenzije $145 \times 77 \times 38$ cm. Smjer SI—JZ.

7. Stećak-sanduk. Duboko se nagnuo na lijevi bok, koji je skoro čitav utonuo u zemlju. Dimenzije $190 \times 86 \times 43$ cm. Djeluje ugodno i leži u smjeru S—J. Lijepo je isklesan.

8. Stećak-sanduk. Skladno isklesan. Dimenzija $160 \times 87 \times 38$ cm. Leži u smjeru SZ—JI.

Sv. Barbara na Brgatu. Pristup je najugodniji iz Gornjeg Brgata stazom koja vodi na napušteni i djelomično razrušeni vojnički logor s bunkerima koje je sagradila Talijanska vojska za vrijeme Drugog svjetskog rata. Neposredno ispod samog vrha brda sv. Barbare s južne i jugoistočne strane širi se mala visoravan. Na visoravni, koja je ujedno lijep vidikovac na dolinu Župe dubrovačke, Plat i Cavtat nalazi se mala nekropola stećaka. Prije rata bilo ih je 10—12, kako mi je 24. 8. 1955. saopćio Ivo Kolendić, seljak iz Donjeg Brgata. Dio stećaka razlupali su i nepovratno uništili Talijanski vojnici prilikom gradnje logora, koji je, nažalost, upravo presjekao nekropolu. Danas su unutar logora ostala sačuvana dva stećka, a četiri su polegla izvani na istočnoj strani. Od tih stećaka izvan logora jedan je skoro do kraja slomljen, pa mu je ostao samo dio. U svemu, dakle, šest stećaka, od kojih su dva sanduka, ostalo su ploče. I ovi preostali stećci djelomično su oštećeni, tako da su svega 2—3 ostala sačuvana više manje u svom izvornom obliku. Na njima nema nikakvih ornamenata, lovnih scena, ljudskih oblika, životinja itd. Slabije su obrade nego oni na Mihajlovoj crkvi. Po obradi su slični onim na Vrijesnom brdu. Svi su okrenuti u smjeru I—Z.

9. Stećak-ploča. Pripijen uz zemlju, obrastao raslinjem, raspūcao se. Dimenzije su $150 \times 58 \times 20$ cm.

10. Stećak-ploča. Sličan prijašnjem. Dimenzije $130 \times 90 \times 20$ cm. Grube izrade, istrošen i pomalo valjkastog oblika.

11. Stećak-sanduk. Dimenzije nešto ispod prosjeka $143 \times 66 \times 35$ cm. Zapadna strana mu je šiljata, pa bi djelovao kao zabat kad bi se uspravio.

12. Stećak-ploča. Slomljen i rastrgan tako da je ostao samo ulomak. Dimenzije ostatka $84 \times 63 \times 25$ cm.

13. Stećak-sanduk. Nalazi se unutar logora. Sa istočne strane je stučen. Na drugim mjestima je također oštećen. Normalnih je dimenzija $183 \times 71 \times 38$ cm.

14. Stećak-ploča. Leži unutar logora. Skromnijih je dimenzija $154 \times 73 \times 27$ cm. Uslijed raznih oštećenja djeluje jajoliko.

Pokušat ćemo najprije odrediti kronologiju. Ostavit ćemo zasad po strani stećke na Brgatu, jer oni predstavljaju posebno pitanje i zahtijevaju posebno obrađivanje.

Područje Vrijesnog brda došlo je pod Dubrovačku Republiku 1357. Te je, naime, godine Uroš IV darovao gornje dijelove Astoreje Dubrovčanima »a pede montis Liute usque in Curilam«. ⁸⁾ Tako je i Vrijesno brdo došlo pod Republiku. Da je upravo te godine Vrijesno brdo pripalo Republici, dokaz je što se u opisu zemljišta i popisu lokaliteta, koje je Republika dobila 1399. od bosanskog kralja Stjepana Ostoje, taj lokalitet ne spominje. ⁹⁾ Terminus post quem non postanka stećaka svakako je druga polovica XIV st., tj. vrijeme prije pripojenja tog kraja Republici. Pod Republikom se nisu vjerojatno pojavili.

Slična je stvar i s područjem oko Mihajlove crkve. U dokumentima, kojima se 1362. određuje stara granica dubrovačke komune prema zaleđu crkva sv. Mihajla označena je na pograničnom teritoriju prema Slavenima. ¹⁰⁾ Na taj način ovdje je prva polovica XIV st. terminus post quem non postanka, jer je to područje darovano 1357. a razdijeljeno je među Dubrovčane 1366.

Takvo datiranje uvjetovat će da uočimo i historijsko-geografsku važnost stećaka za ovaj kraj.

Za određivanje granice dubrovačke komune prema zaleđu ima dosta arhivskih podataka. Osim njih postoji izvještaj komisije koja je 1362. obilazila staru granicu prema darovanom teritoriju. Sve to skupa pruža nam dovoljno elemenata da možemo u grubim crtama odrediti više manje tačnu granicu Astoreje. Položaj stećaka dat će nam nedvojbene međaše granice dubrovačke komune prema zaleđu.

U Šumetu se granica protezala od Vrela do izvora Rijeke dubrovačke, ali tako da je prolazila povrh crkve sv. Kuzme i Damjana, zatim na Lastvu, obuhvatila Knežice, produžila do Čajkovice i

⁸⁾ Libro negro dell' Astorea, MSS u Hist. inst. u Dubrovniku.

⁹⁾ Divisioni dei deceni di Terre Nuove 1399 adi 6 Giugno, MSS u Drž. arhivu u Dubrovniku.

¹⁰⁾ Monumenta ragusina III, 312, 312.

spustila se do izvora Rijeke.¹¹⁾ Kako se granica vijugala od Knežica do izvora Rijeke i gdje je bila njezina najviša tačka, upravo nam govore stećci na Mihajlovoj crkvi.

Na isti način po položaju stećaka na Vrijesnom brdu doznajemo dokle se povrh Prijedora i Rožata penjala granica dubrovačke komune. S druge strane stećci su isto tako međaši dokle se spuštala slavenska granica prema dubrovačkom teritoriju. Na taj način stećci predstavljaju neobično čvrste pogranične tačke. To osobito vrijedi za one stećke koji su više manje in situ.

Stećci na Vrijesnom brdu i Mihajlovoj crkvi jednostavne su i grube izrade. To su proste ploče i sanduci, obično kamenje koje je dobilo formu nadgrobnog spomenika bez velikog napora kame-norezaca. Stiče se dojam da su ih klesali ljudi bez osobito stručne spreme.

Stećci na Vrijesnom brdu u Rijeci dubrovačkoj nalaze se na krševitom i pustom terenu. Okolo njih nema uopće obradive zemlje. Sa sjeverozapadne strane diže se visoko brdo bez šume i pašnjaka, s oskudnom vegetacijom. Prema jugozapadu je krševita visoravan s makijom, ali bez obradive zemlje. S istočne strane sada je uzrasla ne baš gusta borova šuma, koja ni u ono vrijeme ne bi mogla biti izvor pristojne zarade. Na jugu pružaju se plodni doci sa živom vodom, vinogradima i maslinjacima, ali to je pripadalo zemljovlasnicima dubrovačke komune, dakle drugom državnom području. Nije li kršem, oskudicom plodnog tla, siromaštvom vegetacije uvjetovano siromašna i gruba izrada stećaka?! Taj je kraj bio tako besplodan i siromašan da ga dubrovačka komuna, kad ga 1357. god. steće, nije 1366. god. nikom dodijelila prigodom diobe darovanog zemljišta, očitog zbog toga što od njega ne bi imao koristiti nitko. Zemlja se, naime, podijelila samo od Plata, zapravo Ljute u Platu do izvora Rijeke dubrovačke (a pede montis Liute usque ad Bulentum de Ombla),¹²⁾ a bila je darovana sve do Kurila.

Stećci se na Mihajlovoj crkvi, također, nalaze na padini brda. Iznad njih su goli krš i strme stijene. Međutim, sa istoka okružuje ih sada grabova i hrastova šuma, a sa zapada i juga doci obradive zemlje. Ti doci nisu, istina, plodni kao oni južnije u dolini Šumeta, niti imaju žive vode kao doci po Šumetu koji su bili pod vlašću dubrovačke komune. Ipak taj je kraj nešto plodniji nego onaj na Vrijesnom brdu. Nedaleko tog lokaliteta i danas se nalazi zaselak Čajkovica. Uvjeti su za život, dakle, nešto povoljniji nego na Vrijesnom brdu. Tu se nalazila crkva sv. Mihajla s grobljem, znakom postojanja ljudske zajednice. Padine brda od Vrela u Šumetu do izvora Rijeke dubrovačke, u koje područje spada i Mihajlova crkva, bilo je 1366. određeno kao XXIV decen i podijeljeno na 10 dijelova

¹¹⁾ L. Lučić, *Dubrovačka Astoreja — granica i područje do 1366*, *Beritićev Zbornik*, Dubrovnik, 1961.

¹²⁾ *Mon. rag.* III, 330.

među 10 zemljovlasnika.¹³⁾ Skloni bismo bili zaključiti da su zbog nešto boljih životnih uvjeta za ljude i stećci na Mihajlovoj crkvi dotjeraniji, ljepše klesani, pravilnije oblikovani nego oni na Vrijesnom brdu.

Konstatirali smo da su stećci na Vrijesnom brdu i na Mihajlovoj crkvi bili smješteni uz samu granicu dubrovačke Astareje. Nalazili su se na onom dijelu Astareje koji je Uroš IV darovao Dubrovčanima. Tek poslije pripali su dubrovačkom području. Oni, dakle, do 1357. god. nisu bili unutar granica dubrovačke komune, nego na teritoriji susjednih slavenskih vladara. Ti su stećci, ujedno, bili međaši dubrovačke, odnosno bosanske granice. Što je onda sa stećcima na Brgatu? Kako rastumačiti njihovu pojavu kad znamo da je Brgat trajno bio unutar dubrovačkih granica?

Na postojanje stećaka na Brgatu prvi je upozorio, koliko se do danas zna, Ivan M. Matijašević u svom dnevniku. Piše pod datumom 11. 6. 1753. (treba da stoji 1752) da je na blagdan sv. Barnabe apostola bio na Brgatu. Kod crkve sv. Ane (stara crkva sjevernija od današnje nove) održa propovjed, ispovjedi neke starice i odsluži misu. Kad je uzjašio konja da siđe u župsku dolinu, opazi velike kamene ploče (stećke) na zemlji. Na pločama nije našao nikakvih natpisa. Vidio je naprotiv da su na pločama uklesani bareljefi koji prikazuju cvijeće, te ljude i žene kako plešu kolo. Ispočetka je pomislio da bi to mogli biti antički poganski žrtvenici. Promijenivši kasnije mišljenje prosudio je da bi to mogli biti grobovi starih Slavena ili možda još starijih naroda Dalmacije. Rečeno mu je da sličnih grobova ima i u ostalim dijelovima dubrovačke države, osobito u Konavlima blizu župne crkve u Pridvorju.¹⁴⁾

Teško je povjerovati Matijaševiću izvještaju jer se takvi stećci kako ih je on opisao uopće ne nalaze na Brgatu, a posebno ne kod sv. Ane. Stoga Matijaševićev izvještaj i opis stećaka ne odnosi se na Brgat. Pokušat ćemo analizirati njegov izvještaj.

¹³⁾ »Lo XXIII deseno e tute le terre che so in tuto Concheto, començando da l'acqua de la Vrela fin a l'acqua de Bulento« Mon. rag. III, 345.

¹⁴⁾ »Il detto (giugno 1573!) Domenica, festa di S. Barnaba Apostolo. Per l'istesso fine andai a Bergato ed al popolo radunato nella chiesa a S. Anna dedicata feci una predica, confesai le vecchie che non potevano intervenire alla missione e poi celebrai la s. messa. Nel rimontare a cavallo per ritornare al piano di Breno osservai certi grossissimi tavoloni di pietra soprastanti alla terra: osservandoli se vi fosse alcuna iscrizione non vi ritrovai veruna lettera, solo vidi che intorno nel grosso erano detti tavoloni scolpiti a bassi rilievi rappresentanti alcuni fiorami, altri uomenj e donne legati per le manj in atto di danzare. Sul principio credetti che potessero essere are degli antichi gentili, ma poi mutato parere ho giudicato che fossero sepolcri degl'antichi Slavoni e forse ancora de' più antichi popoli della Dalmazia. Mi fu detto poi che di simili sepolcri si ritrovano in altre parti dello Stato, ed particolare a Canali vicino alla parrocchiale di Pridvorje, e...« Deanović, Dnevnik... 318—319.

Kod crkve sv. Ane nema nikakvih tragova stećaka. Da su tu bili stećci u pol. XVIII st. zacijelo bi bili i danas tamo. Sačuvala bi se uspomena na njih barem u narodnom sjećanju i predaji. Nitko od stanovnika Brgata, pa ni najstariji, ne zna, niti se sjeća da su kod te crkve bili stećci. Neki drugi stećci, zaista postoje u Brgatu, ali jugoistočnije, podosta udaljeno od crkve sv. Ane, to jest na brdu sv. Barbare. S položaja kod sv. Ane ne mogu se vidjeti stećci kod sv. Barbare jer ih zaklanja brdo. Isto tako s položaja kod sv. Barbare ne može se vidjeti crkva sv. Ane. Matijašević nije dakle mogao vidjeti stećke na Brgatu na položaju kod sv. Barbare uzjahavši konja kod crkve sv. Ane. No ne pruža se vidik na stećke samo odatle nego niti bilo s kojeg drugog položaja oko Gornjeg i Donjeg Brgata. Položaj stećaka toliko je udaljen od crkve sv. Ane i od puta koji vodi prema dolini Župe da se oni uopće i ne vide, a kamoli da se na njima razlikuje cvijeće, ljude i žene u kolu. Matijašević, dakle, nije mogao vidjeti stećke na Brgatu kod sv. Barbare sa položaja kod crkve sv. Ane, niti spuštajući se prema župskoj dolini. Mogao ih je jedino vidjeti da se popeo na brdo sv. Barbare, ali on to u dnevniku ne kaže.

Matijašević nije uredno vodio dnevnik iz dana u dan. On čak mijša i godine. Čas spominje 1572, a zatim 1573 da bi se opet vratio u 1572 iako se govori o jednom te istom mjesecu. On je dakle naknadno unosio bilješke u dnevnik. Moguće je stoga da je štošta pomiješao i netačno zapisao. Budući da je prije dolaska u Župu boravio u Cavtatu,¹⁵⁾ najvjerojatnije je da je vidio stećke kod današnje crkve sv. Đurđa u Cavtatu. Na tim stećcima uklesano je kolo, cvijet (križ u obliku četvorolisne djeteline ili tome slično) okružen tordiranom kružnicom, razne životinje, polumjesec, križ itd.). Najvažnije je da na tim stećcima u Cavtatu nema natpisa. Na Brgatu, pak, niti jedan stećak nije ukrašen i nema na sebi nikakvih znakova (cvijeća), niti figure (kolo). Opis navodnih stećaka na Brgatu koji donosi Matijašević odgovara više opisu stećaka u Cavtatu kod crkve sv. Đurđa. Stećci kod Cavtata slične onima iz Konavala, dok stećci na Brgatu nemaju sličnosti sa stećcima u Konavlima. Ljudi, koji su Matijaševića upozorili na postojanje sličnih stećaka u Konavlima, svakako nisu mogli biti Župljani-Brgaćani, nego Konavljani ili Cavtaćani. Teško je pretpostaviti da su Brgaćani dobro obaviješteni i da znadu do u detalje kako izgledaju stećci u Konavlima u ono vrijeme kad nije bilo transportnih sredstava i kad je putovanje seljaka bilo ograničeno. Seljaci su i danas jako vezani uza svoje baštine, pašnjake, stoku i kuću i od toga se mnogo ne udaljuju. Konavljani pak iz Pridvorja i ostalih konavoskih krajeva ili sami Cavtaćani mogli su pružiti Matijaševiću kudikamo tačnije podatke i vjerodostojniji opis stećaka u Konavlima nego Brgaćani-Župljani. Konavljani su upravo preko Cavtata

¹⁵⁾ Ibidem, 316.

dolazili u Dubrovnik. Cavtatskom lukom odvijao se veliki promet Konavljana. Iz vlastite prakse znadem da seljaci osim svojih baština i posjeda slabo poznaju druge krajeve i lokalitete unutar šireg svog područja, a kamoli tako daleko područje kao što su Konavli i Brgat. Matijaševićev opis stećaka ne odnosi se na one današnje na Brgatu, nego na one u Cavtatu kod crkve sv. Đurđa. Matijaševićeva je ipak zasluga da je i nehotice, pa makar i po netačnom opisu, upozorio na postojanje stećaka na Brgatu. Taj je opis potaknuo da se istraži Brgat i pronađu stećci za koje se ipak u široj naučnoj javnosti nije ništa znalo prije nego je M. Deanović objavio 1952. njegov dnevnik i dok nije naučna ekipa Historijskog instituta JAZU obišla taj teren da ih pronađe.

Pošto smo račistili pitanje koliko je vjerodostojan Matijaševićev izvještaj, možemo pokušati riješiti zbog čega su se tu pojavili stećci i u koje vrijeme.

Brdo sv. Barbare na kojem se nalaze stećci spominje se 1328. kao »mons sancte Barbare«. ¹⁶⁾ Iz nešto kasnijih dokumenata znamo da se tu 1372. god. nalazila crkva sv. Barbare (ecclesia sancte Barbare). ¹⁷⁾ Crkva je svakako starijeg datuma, jer se brdo vjerojatno po njoj prozvalo. Ona je dakle tu od prije 1328. Područje brda sv. Barbare, kao i okolni predio oko današnjeg Donjeg i Gornjeg Brgata bilo je sastavni dio dubrovačke Astoreje, odnosno dubrovačke komune i nije bilo obuhvaćeno darovnicom Uroša IV 1357. god. Stećci na tom brdu ne mogu se dakle povezati s onim na Vrijesnom brdu i Mihajlovoj crkvi jer su ovi ležali izvan dubrovačkog teritorija. Iz dokumenata neosporno znamo da je taj predio Brgata bio u sastavu dubrovačke komune ne samo u XIV st. nego i u XIII. Lokalitet npr. Željezna ploča na Gornjem Brgatu spominje se već u to doba. ¹⁸⁾ Ne treba nam ići dalje i dokazivati pripadnost toga kraja dubrovačkoj komuni u XII i ranijim stoljećima, jer je i to općenito poznato. ¹⁹⁾ Za samu raspravu i kronologiju nije nam toliko ni važno. Brojna pojava stećaka redovito i općenito se datira u XIV st., s time da bi im se mogla povući granica postanka do u drugu pol. XIII st. ²⁰⁾ Neki povjesničari nekropole takove vrste u

¹⁶⁾ Div. Not. 5, 192 (Sve su arhivske signature iz Drž. arhiva u Dubrovniku).

¹⁷⁾ Testamenta Blagog djela 1348, 427.

¹⁸⁾ G. Čremošnik, Kancelariski i notariski spisi 1278—1301, SAN, 1932, 23.

¹⁹⁾ V. Foretić, Ugovor Dubrovnik sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina, Rad JAZU 283, passim. Za lokalitete usp. J. Lučić, Historijska topografija dubrovačke Astoreje, Anali JAZU, VIII—IX, Dubrovnik 1960—61, str. 275—300.

²⁰⁾ »Prva polovina XIII vijeka ostaje dozvoljena granica — prema utvrđenim faktima — do koje možemo spustiti starost naših stećaka«. A. Benac, Olovo (Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine II) Beograd 1951, 69.

kronologiji spuštaju i u XII st.²¹⁾ Za nas je važno konstatirati da je ovo područje bilo pod vlašću dubrovačke komune u XII i XIII st. Budući da su steći produkt izrazito bosansko-hercegovačke sredine, a Brgat nije bio pod vlašću bosanskih ni drugih slavenskih vladara, preostaje nam odgonetnuti kako su se tamo pojavili.

Moramo najprije odbaciti pretpostavku da su možda razni pojedini došljaci iz zaleđa koji su se nastanjivali na području dubrovačke komune ostajali vjerni svojim pogrebnim tradicijama, pa bi mogli graditi grobove slične svojem negdašnjem prebivalištu. U tom bi, naime, slučaju morali nalaziti stećke i u drugim krajevima dubrovačke komune. Ne bi bilo čudno da ih se nađe i u samom Dubrovniku. Međutim do sada se nisu pronašli spomenici takove vrste u neposrednoj okolini Dubrovnika. To znači da su doseljenici sahranjivali svoje mrtvace ne po običaju svoga kraja nego po dubrovačkom. Dubrovački običaj gradnje grobova nije poznao nadgrobne spomenike u obliku stećaka. Osim toga u XIII i XIV st. nije zabilježeno da se pojaviše velike grupe Bosanaca odjedanput.

Pojavu stećaka na Brgatu moramo vezati uz dolazak kakve izrazite grupe ljudi, koji su imali stanoviti posebni razlog da zadrže svoj stil pokapanja. Valjalo je da to bude više spomenikom njihova vjerskog osvjedočenja, nego etničke pripadnosti. Taj slučaj dogodio se u početku XV st.

Dne 27. 6. 1403. dubrovački Senat je raspravljao o patarenima koji su došli u Dubrovnik s Pavlom Klešićem, da im se dade neki dar.²²⁾ Dva dana kasnije (29. 6. 1403) Senat odluči da se pošalje vlastelu da govore s patarenima koji su došli na Brgat u dubrovačkom kotaru (»ad loquendum cum patarenis qui venerunt supra in Virgatum in nostro districtu«), zatim da im se dadu darovi u hrani i odjeći u vrijednosti od 50 perpera. Istog dana Senat zaključiči da se pošalje dar i patarenskom djedu (»mittendi unum donum diedo patharenorum Bossinensium«). Osim toga odlučeno je da se Pavlu Klešiću dodijeli kuća za stanovanje na trošak općine dok bude u Dubrovniku. Kasnije je (30. 11. 1403) stigla u Dubrovnik i žena Pavla Klešića s drugom grupom patarena. Senat je 1. 12.

²¹⁾ M. Vego, Ljubuški (Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine VII) Sarajevo, 1954, 55.

²²⁾ Pavao Klešić bio je bosanski vojvoda za vrijeme kralja Tvrtka. Ostao je vojvodom i pod kraljem Stjepanom Ostojem. U početku 1403. izbila je neka pobuna protiv Stjepana Ostoje u koju je bio upleten i P. Klešić. Urotnici su pobjegli u Dubrovnik među njima i Klešić. Ostoja je prigovora Dubrovčanima što su primili Klešića i drugove, ali ga oni nisu htjeli izručiti pozivajući se na pravo azila. Kad se 1404. Ostoja počeo miriti s protivnicima pozvao je i P. Klešića da se vrati u Bosnu. I predstavnici crkve bosanske zvali su ga natrag u Bosnu, jer je bio pataren. Izgleda da se Klešić odlučio vratiti natrag jer 22. 4. 1404. bio je kod Ostoje u Bosni. Usp. M. Perojević u »Povijesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine« I, Sarajevo 1942, 342—410 i dalje.

1403. odlučio da im dade dar od 25 dukata kako bi mogli kupiti potrebne stvari.²³⁾

Iz podataka o dolasku patarena P. Klešića u Dubrovnik zajedno s grupom patarena iz Bosne jasno je da su neki i to oni viđeniji — P. Klešić i njegova žena — stanovali u gradu dok su drugi ostali po svoj prilici i zadržali se na Brgatu. Pavao Klešić povratio se iduće godine u Bosnu, dok o ostalim patarenima to neznamo. Pretpo-

²³⁾ Donosim u cijelosti dokumenat jer je važan i zbog ostalih patarenških stvari, a ne samo o njihovom dolasku u Dubrovnik i Brgat. Ono što je u tekstu dokumenta precrtano stavio sam u zagrade i napomenuo da je precrtano.

»Die XXVII Junii 1403 Rogatorum ball. XXVII post prandium. Prima pars est de honorando patarenos (sea regullantes = precrtano) sette Bosne de rebus chomestibilibus. Et dando eis donum donec steterint in Ragusio. Qui pathareni venient cum domino Paule Clessich. Cap. par ball. XXVI.

(Secunda pars est de non honorando eos = precrtano). Na margini: pro patharenis Bosne. Donum.

Die XVIII Junii in consilio Rogatorum ball. XVIII.

Prima pars est de mittendo aliquos nobiles, ad loquendum cum patarenis qui venerunt supra in Virgatum in nostro districtu. Cap. per XXV.

(Secunda pars est de non mittendo = precrtano).

Prima pars est de mittendo dona dictis patarenis. Cap. per XXIII.

(Secunda pars est de non mittendo dona = precrtano).

Prima pars est de donando eis de panno et rebus comestibilibus. Secunda pars est de donando solumodo de rebus comestibilibus.

Capt. per XVI.

Prima pars est de donando eis in dictis rebus usque ad pp quinquaginta. Cap. per XVII.

(Secunda pars de donando usque pp sexaginta = precrtano). Ref. 32, 154.

Die XXVIII Junii 1403. In consilio Rogatorum ball. XXVIII.

Prima pars est de dando arbitrium et liberam auctoritatem domino rectori et eius minori consilio mittendi unum donum diedo patharenorum Bossinensium in illis rebus et de quanto videbitur dicto consilio. Capt. per omnes.

(Secunda pars est de determinando donum in presenti consilio = = precrtano).

Prima pars est de dando arbitrium et auctoritatem domino rectori et minori consilio inueniedi et dandi Paule Clessich unam domum pro eius habitatione expensis nostri comunis donec stabit in Ragusio. Cap. per XXII.

(Secunda pars de non dando dictum arbitrium = precrtano). Ref. 32, 154.

Die ultimo nouembris. In consilio Rogatorum ball. XXVIII

Prima pars est de mittendo ad invitatum pro parte ciuitatis Ragusii patarenos Bossine qui veniunt cum uxore Paule Clessich quod veniant ad ciuitatem Ragusii.

Die primo mensis decembris.

Prima pars est de faciendo gratiam patarenis Bosne qui presentialiter sunt in Ragusio quod pro ipsis et eorum usu possint emere in panno et aliis rebus usque ad quantitatem ducatorum viginti-quinque

(Secunda pars est de non faciendo dictam gratiam = precrtano)

Ref. 32, 182 — O izrazu »regullantes« usp. J. Šidak, Problem bogumilstva u Bosni, Zgrd. časopisa IX, 157.

stavljamo da su neki patareni ostali trajno na Brgatu, tu pomrli i pokopani. Možda su neki umrli dok su boravili u Dubrovniku, pa su pokopani na Brgatu blizu patarenskog naselja. S dolaskom dviju grupa patarena iz Bosne u Dubrovnik i njihovim boravkom na Brgatu treba objasniti i pojavu stećaka na Brgatu. Stećci na Brgatu potječu dakle iz XV st. čiji je terminus ante quem non 1403. god. Stećke, dakle, na Brgatu treba povezati s dolaskom i boravkom patarena u Dubrovnik, odnosno boravkom na Brgatu. Budući da su to bile izbjeglice kojima je dubrovačka vlada pružila politički azil i davala pripomoć za najnužnije životne potrebe, očito je da ne možemo očekivati lijepje, velike, ukrašene i ornamentirane skupe stećke, nego jednostavne i jeftine. Takovi upravo i jesu: jednostavno klesani, grube primitivne izradbe. Takovi su ovi koji su se sačuvali, a takvi su bili i oni koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata uništeni. To bi ujedno bio i dokaz više da se Matijaševićev izvještaj ne odnosi na stećke na Brgatu, nego na one kod sv. Đurđa u Cavtatu.

Tko je bio pokopan ispod nabrojanih stećaka? Istraživači kamenih nekropola ovakve vrste iznijeli su da su se ispod običnih, jednostavnih i grubo obrađenih ploča i sanduka pokapali siromašni ljudi, a ispod ukrašenih bogatiji sloj i plemići.²⁴⁾ Analogijom možemo konstatirati isto i za ove stećke. Ispod jednostavnih i grubo obrađenih ploča i sanduka na Vrijesnom brdu i Mihajlovoj crkvi u tom neplodnom i oskudnom kraju pokapali su se siromašni seljaci.

U nauci prevladava mišljenje da stećci ne predstavljaju isključivo patarenske nadgrobne spomenike.²⁵⁾ Benac smatra da su stećci opće narodni spomenici, čije je postojanje uvjetovano sasvim drugim razlozima, ne samo patarenskim.²⁶⁾ Sa sigurnošću možemo konstatirati da stećci u Šumetu i Rijeci nisu patarenski. Kad je taj kraj došao pod vlast dubrovačke komune nigdje se ne spominje da su tu živjeli patareni i da ih treba obratiti na katoličanstvo, kao što je to bio slučaj na Pelješcu. Međutim, stećci na Brgatu, na brdu sv. Barbare, izrazito su patarenskog porijekla. Za njih znamo to sigurnije, a čini nam se da smo to uspjeli i dokazati. Šteta je da se na stećcima na Brgatu nije sačuvalo nikakav znak po kojem bi se patarenski stećci razlikovali od onih drugih.

Stećci u Rijeci, Šumetu i Brgatu leže visoko na zgodnim vidikovcima, ali tako da su uvijek sa jedne strane zaštićeni brdom. Visinski položaj odgovara općenito nekropolama stećaka.²⁷⁾

²⁴⁾ A. Benac, Olovo, 73 — isti: Široki Brijeg, 12 —, L. Katić, Stećci u Imotskoj Krajini, Starohrvatska prosvjeta III ser. sv. 3, 165.

²⁵⁾ J. Šidak, Problem »bosanske crkve« u našoj historijografiji od Petranovića od Glušca, Rad JAZU 259, 127.

²⁶⁾ Benac, Olovo, str. 62.

²⁷⁾ M. Miletić, I »kristijani« di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, Roma 1957, 25.

Stećci su isklesani iz kamena iz neposredne blizine nekropola. Poznati su kamenolomi u Rijeci²⁸⁾ i Brgatu.²⁹⁾ Inače leže u krševitom kraju ispod kraških stijena.

Smjer položaja je različiti. Na Vrijesnom brdu i Mihajlovoj crkvi leže u svim smjerovima. Jedino na Brgatu leže lijepo porudani u smjeru I—Z. Taj se smjer poklapa s linijom sunčeve putanje.³⁰⁾ Na Brgatu je zapažen položaj groba s glavom okrenutom prema zapadu, a noge su položene prema istoku. Nekropole su već označene na kartama.³¹⁾

²⁸⁾ Div. canc. 12, 248.

²⁹⁾ C. Fisković, Prvi poznati dubrovački graditelji, Dubrovnik, 1955, 21.

³⁰⁾ A. Benac, Široki Brijeg, str. 56.

³¹⁾ J. Lučić, Dubrovačka Astoreja... karta.

STEĆCI (STETCHAKS) DE DUBROVAČKA RIJEKA ET BRGAT

JOSIP LUČIĆ

L'auteur décrit les »stetchaks« de Dubrovačka Rijeka (localité: »Vrijesno Brdo«) et de Šumet (localité: »Mihajlova crkva«). D'après leur forme ce sont: des dalles (2 morceaux), des coffres (5 morceaux) et un coffre haut (1 morceau). Ils ne portent aucun signes, symboles, lettres ni ornements. Ils sont en pierre nue. Etant donné qu'ils se trouvaient sur un territoire qui n'appartint pas à la République de Dubrovnik avant 1357, l'auteur présume qu'ils remontent à une époque antérieure à la première moitié du XIVe. s. Il pense aussi qu'ils peuvent servir en quelque sorte d'indication quant aux endroits où serpentait la frontière de la République vers l'arrière-pays slave avant 1357.

Les »stetchaks« de Brgat (localité: »Brdo S. Barbara«) ont déjà été décrits en 1732 par Ivan M. Matijašević dans son Journal (éd. Anali Hist. Instituta à Dubrovnik, 1952, p. 318—319). L'auteur pense que la description des »stetchaks« qu'a donnée Matijašević ne correspond pas à ceux de Brgat car ils ne portent aucun signes, mais aux »stetchaks« proches de l'église Sv. Djurdja (St-Georges) à Cavtat qui portent précisément les signes décrits par Matijašević.

Des »stetchaks« de Brgat ne sont conservés en tout que 6 morceaux (4 dalles et 2 coffres) dont beaucoup sont abimés. L'auteur lie l'apparition de ces »stetchaks« à l'arrivée et au séjour des Patarins bosniaques à Dubrovnik et à Brgat, sous la conduite de Pavao (Paul) Klešić, en 1403.

L'auteur conclut que les »stetchaks« de la Dubrovačka Rijeka et de Šumet ne sont pas de caractère patarin, tandis que la nécropole de »stetchaks« à Brgat pourrait concerner des défunts de cette secte.